

פעמים

148

הלכה, קבלה והגות

העורך: אבריאל בר־לבב

עורך משנה: יאיר עדיאל

מכון בן־צבי לחקר קהילות ישראל במזרח

5	הפעם בפעמים	
8	על העטיפה.	
	כתובות באות ברזל ועופרת בדפוס:	תרצה קלמן
9	מהפכת הדפוס ויצירת החיבור בית יוסף	
	האמת על קבלת ר' משה קורדובירו	יהודה ליבס
27.	המשתקפת בספרות הלוריאנית	
41.	הרחם ואין־סוף בקבלת הרמ"ק	משה אידל
	מורשת הנביאים ודרך הנבואה בקרב	אלישע רוט־פישביין
65.	צופים וחסידי מצרים בימי הביניים	
	היבטים מדעיים בפירושו של כומטינו	אסתי אייזנמן
95.	למורה הנבוכים	
	פורס סוכת שלום: מבט נוסף	שמעון פוגל
117	על חתימת ברכת השכיבנו.	ואורי ארליך
	תעודה	
145	זיכרונות ר' שלום חיים צארום	דרור חוברה
	לזכרם	
165	אפרים יעקב ז"ל.	מאיר מ' בראשר
171	תקצירים בערבית	
I	תקצירים באנגלית	

האמת על קבלת ר' משה קורדובירו המשתקפת בספרות הלוריאנית

א. אגדות הרמ"ק בקבלת האר"י

בין סיפורי הנסים על האר"י וחבורתו מצוי בספר 'תולדות האר"י' סיפור זה:

פעם אחת היה [האר"י] דורש בלילה אחת לחברים והיה שם תלמיד אחד מתלמידי הרמ"ק [ר' משה קורדובירו] ז"ל, וענה ואמר לרב על אותו ענין שהיה דורש בו שאין כן דעת רבו הרמ"ק ז"ל. פנה הרב ז"ל לצד אחד ושתק. ואמר אותו תלמיד: על מה האדון שתק? אמר לו: תדע איך נשמתו של הרמ"ק יושבת באותו כסא ושומעת דבריך ואמרה לך: תכזב [בנ"א: ששקר אתה דובר!] אמר לו אותו תלמיד: מאן מוכח? אמר לו הרב ז"ל: המתן. פנה פעם אחרת לאותו צד ודבר עמו [כלומר עם נשמת הרמ"ק], וחזר ואמר לאותו תלמיד: כה דבר אלי, שתלך לאשתו ותאמר לה שתתן לך ספר פ' [פלוני] ופתח בדף פ' בעמוד פ' ותמצא שם סברתו מסכמת לדברי. וכן עשה, וימצא כתוב הדבר כדברי הרב זלה"ה [זיכרונו לחיי העולם הבא].¹

ספר 'תולדות האר"י' ומקבילותיו נדונו במחקר בדרך כלל במסגרת סוגת סיפורי קדושים (הגיוגרפיה), וכמעט אין איש נותן דעתו לאפשרות שסיפורים כאלה אכן משקפים מציאות ממש. כך הייתי אומר גם כאשר לסיפור המופת הזה, על אודות נשמת הרמ"ק, ר' משה קורדובירו, שהפנתה את תלמידו לספר שנותר

1 תולדות האר"י, סימן כא, עמ' 178-179.

בבית האלמנה, אילולי היה הסיפור כה מוכר לי מניסיונותי שלי. לא פעם כשעסקתי בגופי תורה לוריאנטיים שנחשבים רחוקים מרוחו של הרמ"ק, מצאתי כיוצא בהם אצל הרמ"ק. בדרך כלל נמצאו הדברים בספר 'אור יקר', שרובו לא נדפס ולא נודע אלא בימינו, ושבוזמן האר"י בוודאי היה גנוז ומצוי רק בבית אלמנת הרמ"ק. כמובן מי שמעדיף זאת עדיין רשאי לפקפק בתיאור המעמד שבו גילתה נשמת הרמ"ק לאר"י את מראה המקום המדויק. אפשר גם לסבור שסיפור זה נוצר על ידי תלמידי האר"י שהגיעו לידיהם כתבייד מבית הרמ"ק, אך גם כך הסיפור מעיד על מציאות של הקבלה בין קבלת האר"י לתורת הרמ"ק יותר ממה שעולה במבט ראשון, וכן על היותה של עובדה זו חלק מתודעת האר"י או תלמידיו.

אכן קבלת הרמ"ק סבלה מהערכת חסר, שלא הביאה בחשבון את כל היקפה של קבלה זו. בהמשך אראה ביטויים להערכה מצמצמת כזאת – שבסיפור זה מיוחסת לתלמיד הרמ"ק – במקומות אחרים בקבלת האר"י כהשקפת האר"י ותלמידיו על הרמ"ק. ועוד אראה שעל פי ספר 'תולדות האר"י' גם הרמ"ק עצמו היה שותף להשקפה כזאת על חיסרון בקבלתו לעומת קבלת האר"י. הרמ"ק עצמו העיד לעתים על חיסרון בקבלתו, בדומה למה שנשמע בעניין זה בביקורת הלוריאנית, והוא תיקן חיסרון זה בכתבים שתלמידי האר"י נחשפו להם פחות.

וכך אף במחקר. רוב חוקרי קבלת הרמ"ק נכשלו בכך – הם תיארו את קבלתו באופן מצומצם מדי, והגדירוה פילוסופית או מופשטת או אפילו נומינליסטית, כשהם מסתמכים על חלק קטן מן הכתבים. כוונתי לחוקרים מן הדור הקודם, כגון יוסף בן-שלמה, ישעיה תשבי ורבקה ש"ץ.² להגנתם של אותם חוקרים עומדת במידת מה העובדה שבימייהם עדיין לא נדפסו רוב כתבי הרמ"ק. רק בשנים האחרונות ממש נדפסו בשלמות יחסית חיבוריו הגדולים של הרמ"ק, 'אור יקר' ו'אילימה', והם נחקרים והולכים בידי חוקרים בני דורנו ובעיקר ברכה זק.

באשר להשקפה הלוריאנית על אודות הרמ"ק, מפורסמת האמרה המיוחסת לאר"י, ושנודנה רבות בכתבי ממשיכיו, שקבלת הרמ"ק עוסקת בעולם התווה, וקבלתו שלו בעולם התיקון.³ אמרה זו באה לא רק להמעט מחשיבותה של קבלת הרמ"ק לעומת קבלת האר"י, אלא גם לתאר את קבלת הרמ"ק כעוסקת בספירות, בבחינת נקודות (או 'נקודים'), כאשר עדיין לא התקשרו יחד באופן אורגני ליצור דמות אדם או פרצופים, שהם עיקר עניינה של קבלת האר"י.

2 סקירת דבריהם ראה: ליבס, קורדובירו והאר"י. על אופייה המיתי והבלתי פילוסופי של קבלת הרמ"ק ראה: ליבס, עמק המלך, בעיקר עמ' 119, ליד הערה 144.
3 חומר רב הנוגע לכך ראה: תשבי, עמ' 248.

השקפה כזו על קבלתו לעומת קבלת האר"י ייחסו תלמידי האר"י אף לרמ"ק עצמו, לפי סיפור נוסף בספר 'תולדות האר"י':

וביום שנפטר הרמ"ק ז"ל באו תלמידיו ושאר החכמים לבקרו. אמר להם: דעו לכם רבותי, שאיש אחד יקום אחרי ויאיר עיניכם בחכמת הקבלה, והגם שתבינו שהוא חולק על דברי, אין זה אמת כי הכל אחד. אלא לפי שבימי היו צינורי הקדושה סתומים, כתבתי דברי בסיתום גדול בבחינת ספירות, אבל אחרי מותי יתגלו יותר הצנורות ויפרש האיש דבריו בבחינת פרצוף וכו', ומפני זה יראה לכם שחולק על דברי. לכן אני מזהיר אתכם שלא תחלקו עליו, כי כך קבלה נשמתו מהר סיני ובפרט שניצוץ נשמתו מהרשב"ר⁴ שמעון בר יוחאי ז"ל.

כשמוע תלמידיו דברים אלו, הפצירו בו שיאמר להם מי הוא זה ולא רצה, באמרו: אחר שהוא אינו רוצה לגלות עצמו, גם אני איני רוצה לגלותו. אמנם סימן אחד אני אומר לכם, שמי שיזכה לראות עמוד הענן ההולך לפני מטתי, הוא האיש אשר דבר בו ה' להיות נגיד ומצוה על עמו ישראל. וכן היה, שנושאי ארונו כשהגיעו לבית החיים רצו לחפור לו קבר אצל גדולי הדור, ואמר להם האר"י: אין זה מקומו, שעמוד הענן שהולך לפני ארונו הלך להלאה ונח שם במקום פלוני. מיד הרגישו שהוא האיש אשר אמר עליו הרמ"ק ז"ל.⁴

אמנם קשה לקבל כעובדה היסטורית את דברי תלמידי האר"י המייחסים לרמ"ק תודעה של נחיתות קבלתו שלו לעומת קבלת האר"י, שלא נזכר כלל בכתבי הרמ"ק. עם זאת מצאנו בכתביו דברי ביקורת על קבלתו שלו בספרו הראשון, 'פרדס רימונים', היחיד מספרי הרמ"ק שנדפס במאה השש עשרה, ושהיה ידוע ביותר למקובלים הלוריאנים. דברי הביקורת העצמית הללו דומים אכן לביקורת שמתחו הלוריאנים על קבלת הרמ"ק, והרמ"ק הודה בהם שספרו הראשון לוקה בכך שאינו מתאר את העולמות הקבליים באופן אורגני כפרצופים אנושיים, כפי שמתואר ב'אידרות' (כנוסח אחר של הקטע דלעיל מ'תולדות האר"י', נוסף אחרי המילים 'בבחינת פרצוף': 'כדאיתא בזוהר כב' אידרות'). דברי ביקורת עצמית אלה מצויים בפירושו של הרמ"ק על ה'אידרות', הנקרא 'שיעור קומה'; פירוש זה הוא חלק מפירושו על ה'זוהר', הנקרא 'אור יקר',⁵ והרמ"ק ביקש לתקן

4 תולדות האר"י, סימן ו, עמ' 158-159.

5 רמ"ק, אור יקר על הזוהר, כג, עמ' לא. זק היא שהפנתה את תשומת הלב אל דברי ביקורת אלה. ראה: זק, שיעור קומת התפילה.

ולהעמיק בו יותר בקבלה על דרך משל האדם.⁶ וכבר הראיתי שההתלבטות בין שני סוגי התיאורים הקבליים אופיינית לקבלה בכללה ומצויים אכן גם בספרות הזוהרית.⁷

עדות נוספת של הרמ"ק עצמו על נחיתות קבלתו לעומת קבלת האר"י הביא ר' חיים ויטאל, תלמידו העיקרי של האר"י, ב'ספר החזיונות' שלו. לפי דבריו מסרה לו זאת נשמת הרמ"ק, שירדה ונגלתה אליו מן העולם העליון, וכה אמרה: 'שתי הדרכים אמת. אומנם דרכי היא על דרך הפשט אל המתחילים בחכמה זו ודרך רבך היא פנימית והעקרית; וגם אני עתה למעלה איני לומד אלא בדרך רבך'.⁸ גם בעדות זו עלול הקורא המפוכח שלא להאמין. אך גם לכך יש מקבילה בספרו המאוחר של הרמ"ק, 'אור יקר'.⁹ גם שם לא הזכיר הרמ"ק את האר"י, אבל דיבר על המדרגה הנמוכה יחסית של הקבלה, שהיא 'דרך הסוד כפשוטה'. זו היא קבלה 'על דרך הכינויים', דרכו של 'חיבורא קדמאה', כפי שמכונה עיקר גוף ה'זוהר' בלשון חטיבת 'רעיא מהימנא', ואף דרכו של הרמ"ק בספר 'פרדס רימונים', שאחד משעריו נקרא 'שער הכינויים'.¹⁰ הדרך הגבוהה יותר נקראת שם לא 'משל האדם' אלא 'דעת' או 'זוהר' (כך נקרא הכוח היצירתי המפעם גם באל וגם באדם בדרשות על פסוק הססמה הזוהרית 'והמשפלים יזהרו כזהר הרקיע' [דניאל יב, ג], המצויות לרוב גם ב'תיקוני זוהר', בחלק שנדפס בכרך 'זוהר חדש'). את דרך הדעת והזוהר ייחס הרמ"ק שם לא רק לשכבת ה'אידרות' אלא גם לשכבת 'תיקוני זוהר' ו'רעיא מהימנא'.¹¹

ב. קו המידה

דומה שנוסף על ה'אידרות' שייך לכאן חיבור זוהרי אחר, 'קו המידה', שנדפס ב'זוהר חדש' פרשת ואתחנן. גם חיבור זה מתאים לתנאים הנזכרים. ראשית, מאחר שהישות הקבלית קו המידה, שבה עוסק החיבור, מייצגת את הכוח היצירתי האלוהי והאנושי, בדומה לישות הנקראת זוהר, ושנית, מאחר שמאמר 'קו המידה' כולו, בדומה ל'אידרות', הוא אינטרפרטציה קבלית למיתוס הקדום

6 על דברים אלה ראה בהרחבה: ליבס, שבלוניזציה. ועל תמונת

האדם ראה: זק, בשערי הקבלה, עמ' 46, 50.

7 ליבס, שם.

8 ויטאל, ספר החזיונות, עמ' נז.

9 רמ"ק, אור יקר על תיקוני זוהר, ג, עמ' קמח, קנח.

10 על הכינויים ראה: זק, ממעיינות, עמ' 17.

11 על פשר הדבר, על האיכות המיסטית המיוחדת של שכבה זוהרית זו ועל הקשר המפתיע שיצר הרמ"ק בינה לבין ספרות ה'אידרות' ראה: ליבס, שבלוניזציה.

משה (אלעזר) קסטל (1991-1909), 'המקובל', 1933 (התצלום מתוך: משה קסטל: תערוכת יובל שישים שנות יצירה 1924-1984, במשכן הכנסת, ירושלים וקטלוג התערוכה), ראשון-לציון (1984)

של שיעור קומה, המתאר את האל באופן אנתרופומורפי, המתאים למשל האדם.

ובאמת גם באשר להבנת עניין קו המידה כתב הרמ"ק, בספרו 'אילימה', שזו קבלה נעלה יותר מן הרגילה ב'זוהר', ושהיחס בינה לבין הקבלה הרגילה הוא יחס שבין המקובל הרגיל לבין מי שאינו מקובל, ובלשונו: 'בין המכוין בספירות ועניינים לבין מי שאינו מכוון כלל'. אף שלדבריו הבנה שלמה של עניין זה 'נראה לי נמנעת בזמנינו זה'.¹²

הרמ"ק התלבט כבר בספרו הראשון, 'פרדס רימונים', בעניין מאמר 'קו המידה'. הקטע העוסק שם בעניין זה חורג מדרכו ומסגנונו הרגיל של הרמ"ק בספר זה, ומתקרב לדרכו בספריו המאוחרים. לשם פירוש עניין זה ב'פרדס רימונים' נזקק הרמ"ק להארה מיסטית עליונה, מה שלא מצאתי בספר זה בנוגע לעניינים אחרים. לאחר שהעתיק את לשון המאמר הזוהרי על קו המידה, פתח הרמ"ק את פירושו בזה הלשון: 'ראינו שלא להאריך בדקדוק לשון המאמר אלא לפרש אותו בחזקת היד מפני אין בו הבנה כל עיקר, ועל פי דרכנו יתבאר הכל בע"ה'.¹³ ועל הצלחת הניסיון המיסטי הזה העיד הרמ"ק בסוף פירושו שם בזה הלשון: 'וברוך ה' אלקי ישראל אשר לא השבית לנו גואל'¹⁴ והאיר עינינו במאמר הזה'.¹⁵

לא אכנס כאן לתוכן הגילוי המיסטי שנגלה לרמ"ק בפירוש מאמר 'קו המידה', ואסתפק ברמז הכלול במשפט רב הרושם שכתב במילות הסיום לדבריו: "'ואתם הרבקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום" (דברים ד, ד). כי סבת החיים הוא בסבות הרבקות, וירצה באמרו "חיים כלכם" יונקים מחי נצחי ולכן חיים כלכם".¹⁶ המעלה המיסטית שהשיג הרמ"ק בפירוש מאמר 'קו המידה' בספרו הראשון דומה למעלה שהשיג האר"י בתחילת דרכו, בפירושו למאמרי ראשית ספר ה'זוהר' שנדפסו בראשית 'שער מאמרי רשב"י'. גם האר"י סיפר שם, כמה פעמים, שהוא מפרש את המאמרים 'בחזקת היד' (אצל הרמ"ק שב צירוף זה ומופיע גם באמצע דבריו), ושמהמאמצי פירושו נברא מלאך, הנקרא בפיו 'מודיע'; בסיום המאמץ הפרשני סיכם ופירש מלאך זה את עניינו העיקרי של מאמר ה'זוהר' הנדון, ממש כמו הגואל הנזכר בדברי הרמ"ק שם. התופעה

12 רמ"ק, אילימה רבתי, מעין ראשון (עין כל הארץ), תמר רביעי, פרק ה, עמ' סח, טור ב – סט, טור א. הקטע הובא במאמרה של ליבס, קורדובירו והאר"י, עמ' נט.
13 רמ"ק, פרדס רימונים, שער ד, פרק ז, דף כ, טור א-ב.
14 לפי רות ד, יד.
15 רמ"ק, פרדס רימונים, שער ד, פרק ז, דף כא, טור ב.
16 שם.

המיסטית הזאת אפיינה את האר"י בתחילת דרכו.¹⁷ ומעניין שראשית דרכו של הרמ"ק הייתה דומה. דומה במידת מה גם הדרך המיסטית המתוארת ב'ספר הגירושים' של הרמ"ק, אך בכל זאת יש הבדל: בגירושים או בטיוליהם של הרמ"ק וחבריו בהרי הגליל נפלו לפיהם משמים גם פסוקים וגם פירושיהם, ואילו ב'פרדס רימונים' מדובר בניסיון מכוון לפירוש מאמר זוהרי, הוא 'קו המידה', שפירושו נעזר במגיד עליון.

להבנת דרכו המיסטית של האר"י בפירושי ה'זוהר' ב'שער מאמרי רשב"י' הסתמכתי בעבר¹⁸ גם על תחילת דרכו של האר"י כפי שהיא מתוארת בספרות 'תולדות האר"י', איך היה האר"י טורח על מאמר 'זוהר' עד שנגלה לו פירושו מפי מגיד מן השמים.¹⁹ תיאור מקביל במקצת מצאנו בספר 'תולדות האר"י' גם בנוגע לרמ"ק. אך באשר לרמ"ק, לפי המתואר שם, המלאך שנוצר קם דווקא כנגדו כאשר טרח לפרש את ה'זוהר': 'בעוד שהיה כותב, והנה דמות איש של אש עומד כנגדו ושלחבת יוצאת מפיו לשורפו'.²⁰ ואולי מלאך מתנגד זה מייצג גם את הלבטים שחוה הרמ"ק בנוגע לתורתו כאמור.

בסוף הפירוש הנזכר של מאמר 'קו המידה' בספר 'פרדס רימונים' הודיע הרמ"ק כי 'לא נעלם ממנו כי המאמר הזה צריך פֶּאֹר יותר רחב וְשָׁכַל שאינו בחק האנושי עתה' (בדומה לקביעתו דלעיל שהבנת מאמר 'קו המידה' נמנעת בזמנינו זה). ואכן הרמ"ק חזר לעסוק בעניין זה בהרחבה בספרו המאוחר, 'אילימה' (המחולק, בדומה לאילימה שבמדבר [שמות טו, כז], לשנים עשר עיינות מים ולשבעים תמרים), והקדיש לכך את כל חמישים וארבעת הפרקים של התמר הרביעי מן המעייני הראשון. ועדיין אין זה הכול: לפי דבריו הדרך הנכונה להבנת מאמר 'קו המידה' היא הסברה מוקדמת של המונחים ('המילות והשיעורים') המשמשים בו, ורק אחר כך 'אכנס בהעתקת לשונו בהרחבה מועטת'.²¹ דרך זו אכן נקט הרמ"ק גם בספרו 'שיעור קומה' על ספרות ה'אידרות', שהחלק הראשון שבו מוקדש להסברת מונחים ורק אחריהם מובא פירוש טקסטואלי. ואמנם פרקי אותו תמר ב'אילימה' מוקדשים להסברת כללי 'קו המידה', אך הפירוש הטקסטואלי המובטח חסר מן הספר. והנה פירוש כזה נמצא בכ"י מוסקווה,

17 לניסיון להסביר תופעה זו ראה: ליבס, כיוונים חדשים, עמ' 164-165, ליד הערה 43.

18 ליבס, כיוונים חדשים.

19 כך למשל ב'אלה תולדות יצחק'. ראה: תולדות האר"י, עמ' 247-248.

20 תולדות האר"י, סימן ו, עמ' 158.

21 רמ"ק, אילימה רבתי, מעין ראשון (עין כל הארץ), תמר רביעי, פרק ז, עמ' ע, טור א.

ספריית המדינה הרוסית, גינצבורג 22,228 ובוודאי נשמט מכתביהיד שממנו הודפס ספר 'אילימה'. כי זאת לדעת: הדפוס החדש של הספר אמנם מכיל הרבה יותר מאשר הדפוסים הקודמים, אך בכל זאת חסרים בו תמרים ופרקים רבים, שלעתים ידועים רק בשמותם. רוב אלה אינם גם בכתביהיד הידועים לנו היום, אך פה ושם מצוי בכתביהיד חומר נוסף השייך לספר זה, כפי שאפשר ללמוד ממקרה זה של הפירוש הטקסטואלי למאמר 'קו המידה'.

כתביהיד פותח במילים 'ועתה אבאר סוד ק"ו המד"ה להרשב"י ע"ה בס"ד'. מלשון זו אפשר ללמוד שהחיבור אכן שייך ל'אילימה' ולא לספר 'אור יקר', פירושו הגדול של הרמ"ק על ספרות ה'זוהר', שלא נזקק לכותרות מסוג זה. אמנם לא מצינו ב'אור יקר' פירוש טקסטואלי על מאמר 'קו המידה' הזוהרי, אבל גם שם, בפירושו על 'תיקוני זוהר', עסק הרמ"ק בענייניו של חיבור זה. כך אף העיד הוא עצמו באותו מקום ב'אילימה': 'ויש בו עוד סודות בתיקונים העתקתיו בבא קמא'.²³ ואכן בספר 'אור יקר' על 'תיקוני זוהר' נמצא הרבה ענייני 'קו המידה',²⁴ ובמיוחד בקטעים העוסקים בפסוק 'והמשכלים יזהרו כזהר הרקיע', שכאמור נדרש הרבה במיוחד ב'תיקוני זוהר' חדש, שהם ראשית ספר 'תיקוני זוהר' עם פירוש הרמ"ק.

ג. קבלת האר"י וקבלת הרמ"ק

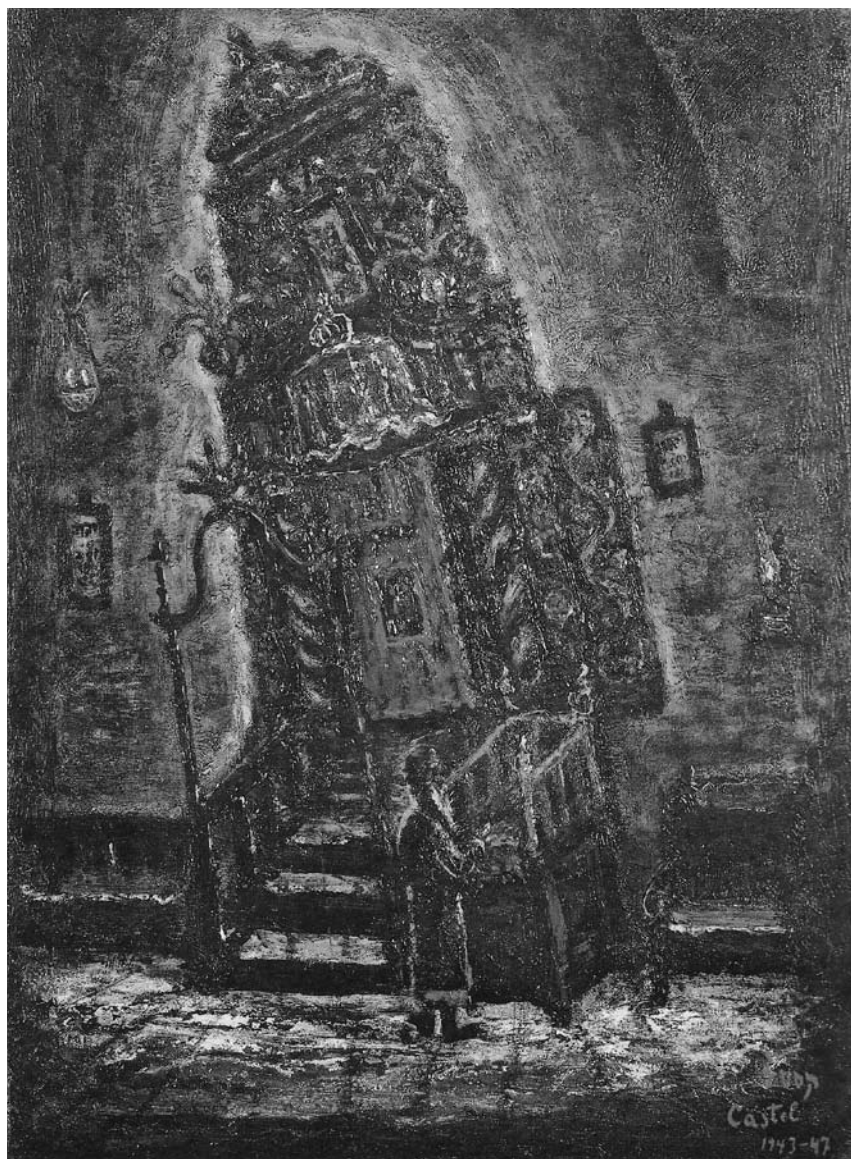
הרמ"ק והאר"י התפתחו אפוא בקווים מקבילים במקצת, והדבר משתקף במידת מה הן בתיאורים הביוגרפיים הלוריאניים הן בכתבי שני המקובלים. בראשית דרכם דמו הרמ"ק והאר"י גם בדרך המיסטית שנקטו בכתבתם, וההבדלים ביניהם לא היו גדולים מאוד. האר"י העריך את הרמ"ק, הושפע ממנו, ואף ציטט את דבריו פעמים אחדות; ב'שער מאמרי רשב"י' הנדפס הוא כינה אותו 'מורי הרמ"ק'.²⁵ אבל ציטוטים אלה כולם הם ממקורות כתובים, ואינם מעידים

22 מספר הסרט במכון לתצלומי כתבייד בספרייה הלאומית בירושלים F 47616, דפים 96א-117א. ד"ר יונתן בן-הראש הפנה את תשומת לבי לכתבייד זה.

23 רמ"ק, אילימה רבתי, מעיין ראשון (עין כל הארץ), תמר רביעי, פרק ז, דף א, טור ב.

24 ראה למשל: רמ"ק, אור יקר על תיקוני זוהר, א, עמ' רה; ב, עמ' פט; ג, עמ' קלה-קלז, קסו. על 'קו המידה' ראה: בן-שלמה, לפי ערכו במפתח השמות והעניינים.

25 ויטאל, שער מאמרי רשב"י, עמ' כב, טור א (פרשת תרומה); עמ' לח, טור א (פרשת אחרי מות).

משה (אלעזר) קסטל (1909-1991), 'הרב וארון הקודש', 1943 (התצלום מתוך: משה קסטל: תערוכת יובל שישים שנות יצירה 1924-1984, במשכן הכנסת, ירושלים [קטלוג התערוכה], ראשון-לציון 1984)

על יחסים אישיים. יתר על כן, וכמו שכבר ציין גרשם שלום,²⁶ על פי כתבי־יד הנוסח הנכון הוא לא 'מורי' אלא 'מורינן הרמ"ק'. ולא זו בלבד אלא שהמשפט השלם ב'שער מאמרי רשב"י' מביע לא הסכמה אלא דווקא מחלוקת: 'וגם זה שלא כדברי מורינן הרמ"ק', ובמקומות אחרים נכתב בדומה לכך בנוסח קשה יותר, כגון ההערות שהעיר האר"י על דברי הרמ"ק בשולי פירושו ל'סבא דמשפטים': 'אמר יצחק זה שיבוש גדול', או 'אמר יצחק: לא מחכמה שאל זה [...]. ואין שאלה כלל'.²⁷

גם בשנותיהם האחרונות התפתחה קבלת השניים לכיוונים דומים במקצת (תורת הפרצופים ומשל האדם). אז אמנם הפליג האר"י למחזות אחרים, שלא אעסוק בהם פה. וגם בין דרכי השגתם והבעתם של השניים נפערה תהום: האר"י, גודש רוחו ומחשבתו מנעוהו מכתובה ואף הקשו עליו לדבר, כפי שתואר באופן דרמטי בספר 'תולדות האר"י',²⁸ ואילו הרמ"ק, כל ימיו כתב וכתב, והכתיבה, כך נראה, היא שמשכה והולידה בו מחזות רוחניים חדשים.

עם זאת עד סוף ימיו בצפת שמר האר"י על הערכה כלפי הרמ"ק, כפי שנלמד מספר 'תולדות האר"י'. אחרי תיאור ידיעותיו המיסטיות המופלגות של האר"י נאמר שם: 'וכל זה היה יודע וכובש נבואתו מפני כבוד הרמ"ק שיגע הרבה בחכמת הקבלה [...]. ואם יפרסם חכמתו יניחו לו ויבואו אחריו'²⁹ ויהיה גנאי לו.³⁰

אמנם תלמידי האר"י שבארץ־ישראל שמרו בקנאות על הבלעדיות של תורת רבם, אך לא כך היה בארצות המערב, איטליה ואשכנז, שמקובליהן לא נמנעו מלהסתמך גם על קבלת הרמ"ק. ואני מדבר על הסתמכות מפורשת, ולא על ההשפעה הרבה שהתקיימה למעשה, כשגופי תורה של הרמ"ק הגיעו למקובלים ולחסידים באופן אנונימי, למשל דרך ספרי תלמידי הרמ"ק כגון מספר 'שני לוחות הברית', ולעתים אף יוחסו לאר"י.

דוגמה מובהקת ביותר לכך הוא ר' מנחם עזריה מפאנו (הרמ"ע). כידוע היה הוא בתחילה נאמנו של הרמ"ק; בידיו הפקיד הרמ"ק את ספרו 'פרדס רימונים' לצורך הדפסה, והוא אף כתב ספר קיצור לספר זה, בשם 'פלא הרימון'. אחר

26 שלום, כתביו האמתיים, עמ' 250. שלום פקפק שם גם בשאר עדויות על קשרים אישיים בין הרמ"ק לאר"י.

27 זוהר הרקיע, דף נח ע"א; דף עט ע"א.

28 תולדות האר"י, סימן י, עמ' 164.

29 לשון זו נאמרה במקורה כנגד האדם היוצר גולם ומתחרה באלוהות. ראה בטקסט שפרסמתי: ליבס, גלם, עמ' 1312, ליד הערה 22.

30 תולדות האר"י, סימן ו, עמ' 158.

כך, באמצעות ר' ישראל סרוק ור' משה יונה, התוודע הרמ"ע גם לקבלת האר"י, וכתב בדרכה ספרי קבלה חשובים, כגון הספרים 'כנפי יונה' ו'יונת אלם'. אך גם אז לא חדל מקבלת הרמ"ק, ובדרכו כתב את ספרו המאוחר 'מאה קשיטה'.³¹ יתר על כן, במקום אחד הביע הרמ"ע את דעתו בעניין מסוים המבוססת על קבלות אחרות, אחר כך ציין שיש לתלמידי האר"י זצ"ל שיטה אחרת, והוסיף על כך הערה שמשמע ממנה זלזול מה: 'אם קבלה נקבל'.³²

ד. 'ותלית אותו על עץ'

אף אגדת יחסי האר"י והרמ"ק הוסיפה להתפתח. בספרות המאה השמונה עשרה מצאתי שציטטו מתוך הספד שהספיד האר"י את הרמ"ק ביום הלווייתו. המצטטים הראשונים שמצאתי הם ר' אברהם חיים כ"ץ³³ וכן ר' יהונתן אייבשיץ, וזה לשונו: 'והנה האר"י ז"ל דרש בהספרו למהרמ"ק: "כי יהיה באיש חטא משפט מות" (דברים כא, כב), פ' שיחסר³⁴ טעם משפט מות כי לא פעל רע ולמה ימות, "תלית אותו על העץ",³⁵ מחמת עץ הדעת שגזר מיתה בשביל כך מת'.³⁶ בכתב הפרשנות האפולוגטית על אחד הקמעות שלו שפרסם ופירש שלום,³⁷ הזכיר ר' יהונתן דרש זה בלשון 'כנודע מדרשות האר"י ז"ל', אך לא מצאנו כזאת בכתבי האר"י הנודעים. דרשה כזאת, בלא הזכרת האר"י והרמ"ק, מצויה, כפי שהראה שלום, בספר 'שני לוחות הברית' לר' ישעיהו הורוויץ, תלמיד הרמ"ק.³⁸ אינני יודע מניין הגיעה הדרשה אל ר' ישעיהו (אם לא הוא מייסדה הראשון). הוא הפנה שם ל'תיקוני זוהר' תיקון ה שבתוספות, ובעקבותיו הלך שלום והתייחס אל ספר התיקונים כאל המקור, אך בתיקונים עניינה של הדרשה אחר לחלוטין, והיא אף איננה עוסקת ב'ותלית אותו על עץ' אלא בפסוק הבא אחריו, 'לא תלין נבלתו'.

הקבלה מסוימת לדרשה זו מצאתי בכתבי המומר והמקובל הנוצרי פלוויס מתדרטס, בדרשה לטינית על ייסורי ישו שדרש בערב חג הפסחא הנוצרי בשנת 1481, בפני האפיפיור והקרדינלים. בדרשתו זו שילב משפט שהוא לדבריו

31 ראה הערת שלום בתוך: קטלוג, א, עמ' 347.

32 רמ"ע, מאמר אם כל חי, חלק שני, סימן א, דף קעו ע"ב.

33 חיים.

34 דרש חטא כחיסרון.

35 המשך אותו פסוק. ובמקור 'על עץ'.

36 אייבשיץ, ב, דף נ-נא.

37 שלום, על קמע, עמ' 719.

38 הורוויץ, דף רט ע"ב. שלום (שם) הפנה למקום זה בשל"ה.

נבואה כשדית עתיקה, ושמשמעו שבגלל מי שחטא בראשונה ייצלב אלוהים. בכתב־היד של הדרשה הובא כאן באותיות אתיופיות משפט בשפה הארמית: 'ארי דחב קדם אלהא יצטלב', שבמקורו הוא תרגום אונקלוס לפסוק 'כי קללת אלהים תלוי', הבא בהמשך לפסוק שלנו 'ותלית אותו על עץ'. עם זאת קריאתו הפשוטה של המשפט המתורגם שונתה מאוד בדרשתו של מתרדס (על ידי הפרדה בין המילים 'קדם' ו'אלהא'), וכך נולדה דרשה נוצרית זו³⁹ (המילה 'תלוי' שבפסוק אכן יחסה פעמים רבות לישו, אך באופן שלילי, בכתבי פולמוס יהודיים נגד הנצרות).

הדמיון בין הדרשות בולט. בשתיהן סיבת מות התלוי היא חטא אדם הראשון, ובשתיהן התלוי, הרשע שבפסוקים, הפך לצדיק – בדרשה הנוצרית זהו ישו, ובזו היהודית, להבדיל, הרמ"ק. אך להבדיל מישו קשה להבין למה הוטל תפקיד זה על הרמ"ק, ודווקא בדרשה מפי האר"י. תחילה יש להבין מה בדיוק אומרת הדרשה: האם הצירוף 'מחמת עץ הדעת' מקביל לפי תוכנו לצירוף 'בעטיו של נחש', שחז"ל השתמשו בו כדי לציין את מיתתם של צדיקים גמורים,⁴⁰ והחידוש הוא רק בדרשנות? אפשר הדבר, ואכן מצינו שר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), שהביא גם הוא דרשה זו, זיהה את הכיטוי עם 'עטיו של נחש'.⁴¹

אך אפשר שהמת בחטא עץ הדעת, שלא כמי שמתים בעטיו של נחש, אינו לגמרי נטול חסרונות. וכך אמנם לפי פירושו של ר' יהונתן אייבשיץ ב'יערות דבש'. לדעתו המיתה שבעץ הדעת היא כמיתת אדם הראשון ומיתת משה רבנו, שחסר לו שער אחד מחמישים שערי בינה. הבעש"ט, שציטט גם הוא דרשה זו, סבר שמיתה זו קשורה לעוון הוצאת זרע לבטלה⁴² (דברי הבעש"ט הובאו ונדרונו עוד אצל רבים מצדיקי החסידות, ולעתים בצירוף הייחוס לדרשת האר"י על הרמ"ק). אפשר אפוא שגם בדרשה זו התייחס האר"י, או מי ששם את הדברים בפיו, אל הרמ"ק בצורה אמביוולנטית משהו, בקשרו אותו דווקא לעץ הדעת ולא לעץ החיים. ובהקשר זה נכון להזכיר שר' חיים ויטאל כינה את כתביו שנכתבו בשיטת הרמ"ק 'עץ הדעת טוב', ואילו את כתבי האר"י שערך כינה 'ספר עץ חיים'.⁴³

39 על כל זה ראה: וירשובסקי, עמ' 18-19.

40 בבלי, שבת נה ע"ב.

41 חיד"א, עמ' 130 (פרשת כי תצא).

42 בעש"ט, פרשת כי תצא, סימן יא, כרך ב, דף קיט-קכ.

43 שם, סימן יב.

קיצורים ביבליוגרפיים

אייבישיץ	יהונתן אייבישיץ, יערות דבש, ירושלים תשכ"ח
בבלי	תלמוד בבלי, וילנה תר"ם-תרמ"ו
בן־שלמה	יוסף בן־שלמה, תורת האלוהות של ר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ה
בעש"ט	ספר בעל שם טוב, בעריכת שמעון וודניק, לודז תרצ"ח
הורוויץ	ישעיהו הורוויץ, שני לוחות הברית, אמסטרדם ת"ח-ת"ט
ויטאל, ספר החזיונות	חיים ויטאל, ספר החזיונות, מהדורת אהרן זאב אשכלי, ירושלים תשי"ד
ויטאל, שער מאמרי רשב"י	—, שער מאמרי רשב"י, ירושלים תשי"ט
וירשובסקי	חיים וירשובסקי, בין השיטין: קבלה, קבלה נוצרית, שבתאות, בעריכת משה אידל, ירושלים תש"ן
זוהר הרקיע	יעקב צמח (עורך), זוהר הרקיע, קארץ תק"ם
זק, בשערי הקבלה	ברכה זק, בשערי הקבלה של רבי משה קורדובירו, באר־שבע תשנ"ה
זק, ממעיינות	—, ממעיינות ספר אלימה לר' משה קורדובירו ומחקרים בקבלתו, באר־שבע תשע"ד
זק	—, 'שיעור קומת התפילה בקבלת ר' משה קורדובירו', אורי ארליך (עורך), התפילה בישראל: היבטים חדשים, באר־שבע תשע"ו, עמ' 101-117
חיד"א	חיים יוסף דוד אזולאי, נחל קדומים, ורשה תרמ"ט
חיים	אברהם חיים, ארץ החיים על תהלים, קושטא תק"י (בכמה עותקים נדפסה שנה לא נכונה, כפי שכתב שלום בשער העותק שלו)
ליבס, גלם	יהודה ליבס, 'גלם בגימטריא חכמה', קרית ספר סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1305-1322, מאמר זה, וכן שאר מאמרי יהודה ליבס דלהלן, ניתנים לקריאה באתר: http://liebes.huji.ac.il
ליבס, כיוונים חדשים	—, 'כיוונים חדשים בחקר הקבלה', פעמים 50 (תשנ"ב), עמ' 150-170
ליבס, עמק המלך	—, 'לדמותו, כתביו וקבלתו של בעל עמק המלך', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יא (תשנ"ג), עמ' 101-137
ליבס, קורדובירו והאר"י	אסתר ליבס, 'קורדובירו והאר"י': סקירה מחודשת של מיתוס מות מלכי אדום, ברכה זק (עורכת), מעין עין יעקב לר' משה קורדובירו, באר־שבע תשס"ט, עמ' לב-ס
ליבס, שבלוניזציה	יהודה ליבס, 'שבלוניזציה והחייאתה במיתוס הזוהרי', הרצאה ביום עיון לכבוד ד"ר אסי פרבר־גינת, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב, י"ד בסיוון תשע"ד, גם הרצאה זו ניתנת לקריאה באתר: http://liebes.huji.ac.il
קטלוג	יוסף דן ואסתר ליבס (עורכים), ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית: קטלוג, א-ב, ירושלים תשנ"ט
רמ"ע	מנחם עזריה מפאנו, 'מאמר אם כל חי', הנ"ל, עשרה מאמרות, לבוב תרי"ח
רמ"ק, אורי יקר על הזוהר	ספר הזהר: על חמשה חומשי תורה... עם פירוש אורי יקר, א-כג, ירושלים תשכ"ב-תשנ"ה

<p>תקוני זהר... עם פירוש אור יקר מהגאון... רבי משה קורדואירו, א-ו, ירושלים תשל"ב-תשס"ט</p>	<p>רמ"ק, אור יקר על תיקוני זוהר</p>
<p>משה קורדובירו, אילימה רבתי, ירושלים תשע"ג משה קורדובירו, פרדס רימונים, מונקטש תרס"ו</p>	<p>רמ"ק, אילימה רבתי רמ"ק, פרדס רימונים</p>
<p>גרשם שלום, 'כתביו האמיתיים של האר"י בקבלה', קבלת האר"י: אוסף מאמרים מאת גרשם שלום, ההדיר דניאל אברמס, לוס־אנגלס תשס"ח, עמ' 240-260</p>	<p>שלום, כתביו האמתיים</p>
<p>—, 'על קמיע אחד של ר' יהונתן אייבשיץ ופירושו עליו', הנ"ל, מחקרי שבתאות, בעריכת יהודה ליבס, תל־אביב תשנ"ב, עמ' 703-733 מאיר בניהו, ספר תולדות האר"י: גילגול נוסחאותיו וערכו מבחינה היסטורית, נוספו עליו הנהגות האר"י ואזכרות ראשונות, ירושלים תשכ"ז</p>	<p>שלום, על קמע תולדות האר"י</p>
<p>ישעיהו תשבי, 'העימות בין קבלת האר"י לקבלת הרמ"ק בכתביו ובחייו של ר' אהרון ברכיה ממחינה', הנ"ל, חקרי קבלה ושלוחותיה: מחקרים ומקורות, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 177-254</p>	<p>תשבי</p>